

מנחם שלח

יהודים בין הלוחמים האנטי־נאציים ביוגוסלביה

רשימה זו היא פרק אחד מתוך חיבור לקבלת תואר, דוקטור לסילוסופיה בשם „רצח יהודי קרואטיה עליידי הגרמנים ועוזריהם במלחמת־העולם השנייה” שהוגש לסנאט של אוניברסיטת תל־אביב.

הפארטיזאנים

לחימתם של עמי יוגוסלביה נגד הנאצים ומשתפי הפעולה מהווה פרק מיוחד בהיסטוריוגרפיה של מלחמת־העולם השנייה. הישגיהם בולטים בתשואות ללוחמה האנטי־נאצית של שאר עמי אירופה הכבושה. מה שהחל באמצע 1941 כמלחמת גרילה של קבוצות בודדות, מפורזות וזעירות הפך לקראת סוף המלחמה להתמודדות בין שני צבאות. הגרמנים נאלצו לשלוח גייסות ניכרים לחזית היוגוסלבית ומאמציהם הגדולים להשמיד את צבא הפארטיזאנים עלו בתוהו. היתה זו מלחמת גבורה אכזרית מאוד שבמהלכה עלה בידי אנשיו של טיטו לשחרר כמעט ללא סיוע מבחוץ שטחים ניכרים של המדינה ולבסס בהם שלטון עצמאי אשר היה אבן־פינת ליוגוסלביה החדשה.

תיאורה של מלחמת־השחרור של יוגוסלביה נתקל בקשיים רבים. זאת בראש וראשונה בשל העובדה כי לצד המאבק נגד הגרמנים התנהלה כל העת מלחמת־אזרחים, אשר במידה רבה היתה המשיך של הניגודים שהיו קיימים במדינה בין הלאומים השונים לפני פרוץ המלחמה. עליהם ניתוספה התמודדות בין בעלי תפיסות אידיאולוגיות שונות, והכוונה בראש וראשונה לניגודים בין סרבים וקרואטים ולניגודים בין התפיסה המלוכנית (פרו־מערבית) והקומוניסטית (פרו־סובייטית). על כך צריך להוסיף חיכוכים אישיים, קנוניות וקנוניות־שכנגד, בריתות ספוראדיות בין מתנגדים וכדו־ב.

אף־על־פי־כן אפשר לקבוע חד־משמעית כי הפארטיזאנים בהנהגתו של מוזיר המפלגה הקומוניסטית היוגוסלבית, יוסף ברוז טיטו, נלחמו כל העת וללא שום פשרות בכובש הנאצי ובמשתפי פעולה למיניהם. מתנגדיהם הציטניקים, תומכי ממשלת לונדון המלוכנית, אשר בתחילה נלחמו (או סבלו מקום התכוונו להילחם)

נגד הכובש, נגדרו תוך זמן קצר לשיתוף פעולה עם האיטלקים ומאוחר יותר עם הגרמנים, ולמעשה ראו כמשימתם הראשית השמדת הפארטיוזאנים. מנהיג הצ'יטניקים, קולונל דרדה מיכאילוביץ, אשר שליטתו על יחידותיו היתה מוגבלת מאוד, גרס כי לא הגרמנים, אשר ממילא יובסו, הם האויב הראשי, אלא הפארטיוזאנים, ונגדם יש להפנות את עיקר הכוח.¹ מדיניות זו, אשר נתמכה על-ידי ממשלת יוגוסלביה הגולה, הביאה באורח טבעי להפסקת המאבק נגד הגרמנים ולשיתוף פעולה עם האויב. לבסוף לא יכלו אפילו בעלות-הברית המערביות, אשר לא התלכדו במיוחד מחקומוניסטים של טיטו, להתמיד בתמיכתם במיכאילוביץ; ובאמצע 1943 הסירו את הסותם ממנו ונתנו גיבוי וסידע לטיטו.²

ראשונים פתחו במאבק נגד הגרמנים ה"צ'יטניקים". רובם היו חיילים אשר לאחר התבוסה נמלטו לתרים וליערות. ביניהם נמצאו גם יהודים, אולם אלה נאלצו להימלט כאשר, בשל שיתוף פעולה עם האויב והחשש כי ימסרו לידי הגרמנים או ירצחו על-ידי הצ'יטניקים עצמם, הועמדו בסכנת נפשות.³

התנועה הפארטיוזאנית, בהתנתה של המפלגה הקומוניסטית, החלה להתארגן למאבק ימים מעטים לאחר התבוסה. בוועדה הצבאית, בת חמישה חברים, השתתף הקומוניסט היתרדי פאבלה פאפ (Pap). המאבק הקומוניסטי הפעיל נגד האויב החל, מטעמים פוליטיים, רק לאחר המיתקפה הגרמנית על בריית-המועצות ביוני 1941. סכאן ואילך, תוך קשיים, תבוסות ותלאות, הלך המאבק הפארטיוזאני והתעצם.

בהיסטוריוגרפיה היוגוסלבית מקובלת חלוקת מלחמתם לשבע תקופות. על-פי המיתקפות הגרמניות שמסרתן היתה חיסול הפארטיוזאנים.⁴ לצורך ענייננו אפשר לקבוע שלוש תקופות עיקריות במלחמת הפארטיוזאנים:⁵ (1) יולי 1941 – ספטמבר 1943 (כניעת איטליה). בתקופה זו צבא הפארטיוזאנים בגוי על טהרת מתנדבים. ציודו דל, בעיקר נשק קל, קבוצותיו מפורזות והשליטה בהן קשה, עיקר הפעולות הן בעלות אופי של פגע וברח. מבחינה פוליטית נוסד באמצע תקופה זו הוועד האנטיפאשיסטי לשיחרור העם היוגוסלבי, מעין קואליציה של כל הכוחות המתקדמים בהנהגת המפלגה הקומוניסטית. תוך כדי כך מתגבשת התפיסה הפארטיוזאנית של צבא רב-לאומי, בו קיים שיתוף פעולה תוך שיויון מלא בין עמי יוגוסלביה. (2) ספטמבר 1943 – אוקטובר 1944 (נפילת בלגראד לידי הצבא האדום והפארטיזאנים). בתקופה זו מצטיידים הפארטיוזאנים בנשק רב משלל הצבא האיטלקי, מוקמות יחידות שריון ותותחנים. מעצמות המערב מעבירות את תמיכתן לטיטו ומזרימות סיוע. שטחים ניכרים משוחררים ומנוהלים על-ידי מימשל אזורי קומוניסטי. זו התקופה המכרעת של מעבר מגרילה ללוחמה סדירה-למחצה, של גיבוש דפוסי שלטון חדש, ושל התארגנות לקראת תפיסת השלטון במדינה. (3) אוקטובר 1944 ועד סוף המלחמה. מצבא פארטיוזאנים לצבא סדיר. השתלטות הדרגתית על כל המדינה, יצירת עובדות בשטח האזורי אשר ימנעו השבת המשטר הישן.

כדאי לציין כי הפארטיוזאנים היוגוסלביים פיתחו שיטות לחימה מקוריות תוך הימנעות מהתנגשויות חזיתיות עם אויב עדיף בכוח אש ושריון. היחידות ידעו לנצל את פני השטח הקשה (הרים גבוהים ויערות עבותים) ופיתחו גיידות גבוהה

לוחמים יהודים ביוגוסלביה

מאד, הלוחם הפארטיזאני נשא בגבורה סבלות אקלים, תנאי רעב, תשישות, וגילת משר עמידה בלתי־רביל.

ההנהגה הפוליטית הפארטיזאנית עשתה את חבלתי יאומן במציאות היוגוֹ־סלבית: היא רכשה את אמונה של מרבית האוכלוסיה בלא הבדל מוצא, מעמד, לאום או דת. תוך הפגנת דוגמה אישית למופת הצליחו הקומוניסטים המעטים (כ־12 אלף עם פרוץ המלחמה) לזכות בתמיכה עממית עצומה ובלתי מעורערת, זאת בניגוד לשאר ארצות מזרח־אירופה אליהן הובא הקומוניזם על כידוני הצבא האדום.

היהודים

מיספרם של יהודי יוגוסלביה הגיע ערב הפלישה הגרמנית באפריל 1941 לכ־75 אלף נפש, שהם פחות מאחוז אחד באוכלוסיה. רובם ככולם היו מאוגדים באיגון הקהילות היהודיות, אשר הפעיל בהצלחה מרובה רשת מוסדות תרבות, סעד וחינוך. תו בונט בקרב יתדות זו היה אחדת מאסיבית לרעיון הציוני, שהתבטאה בפריחת תנועות הנוער ואירגונים אחרים.

בעקבות הפלישה בותרה המדינה וחולקה בין גרמניה, איטליה, הונגריה ובולגריה. בחלק הקרואטי הוקמה מדינת בובות גרושה שבראשה עמדו אנשי תנועת האוטסטאשה הלאומנית־פאשיסטית.

תוך שנה הושמדו מרבית יהודי קרואטיה וסרביה. רובם ככולם נרצחו במקום עליידי הקרואטים והצבא הגרמני. אלפים אחדים הוכלו למחנות־ההשמדה בפולין. אף־על־פי־כן עדיין נותרו כמה אלפי יהודים בעיצומה של מלחמת הפארטיזאנים, במחצית 1942. אלה התרכזו בעיקר באיזור הכיבוש האיטלקי, שם נתנו מחסות מלאה של שלטונות הכיבוש. בסופה של שנת 1942 ובתחילת 1943 רוכזו פליטים אלה במחנה בזי ראב, בצפונה של הים האדריאטי. באוגוסט 1943, לאחר גפילת מוסוליני, שחרר האי עליידי הפארטיזאנים והיעדים פנו לאזורים המשותתרים בפנים המדינה.

כ־60 אלף נפש, שהם 80 אחוז מיהודי יוגוסלביה, נספו בזמן המלחמה.

יהודי יוגוסלביה לקחו חלק כמאבק נגד הנאצים. תרומתם עלתה בתרבות, על אף הנסיכות הקשות בהן נמצאו, על אחוזם באוכלוסיה. במלחמת אפריל 1941 שירתו מאות חיילים וקצינים יהודים בשורות הצבא היוגוסלבי, כ־400 קצינים יהודים נפלו בשבי הגרמני ובילו את שנות המלחמה במחנות בגרמניה, בסכנת נפשות וכתנאים קשים.⁶

לוחמים יהודים בראשית המאבק

חסית היה חלקם של יהודים במפלגה הקומוניסטית היוגוסלבית לפני המלחמה גדול. אפשר היה להניח, איפוא, כי גם בין ראשוני הלוחמים יימצאו יהודים רבים. אולם בשל מהירות ביצוע הגזירות האנטי־יהודיות, הפגיעה האנושה של הגרמנים

הנאסטיאטים דווקא ביסודות מתוכם היו עשויים לצאת הלוחמים (מאסר קבוצות נער, עורכי־דין ואינטלקטואלים), וכן בשל קשיי התארגנות ראשונית של הפארטיזאנים, אנו מוצאים בין ראשוני הלוחמים (Prvoborci) יהודים מעטים (כ־150 יהודים וכו' בעיטור ראשון הלוחמים). למעשה באמצע 1942, עם התגבשות והתעצמות הפארטיזאנים, כבר נרצחו מרבית היהודים במחנות. עלינו גם לקחת בחשבון כי היהודים היו יושבי ערים, רחוקים ממרכזי המאבק בתרים וביערות, פגיעים בקרב אוכלוסיה עוינת, והצטרפותם לפארטיזאנים היתה כרוכה בקשיים עצומים. אולם גם בתקופה זו אנו מוצאים בין הפארטיזאנים יהודים בעמדות הנהגה. כבר הוזכר שמו של פאבל פאפ, ממנחי הכרזת הראשון הקורא להתקוממות¹; משה פיאדה, זקן מנהיגי המפלגה הקומוניסטית היוגוסלבית, האידיאולוג שלה, ממקימיה של טיטו, אשר היה בין מנהיגי המרד במונטנגרו ומראשי המשטר החדש.²

אנו מוצאים גם בקרב ותיקי מלחמת ספרד, אשר בזכות נסיונם הקרבי ומסירותם האידיאולוגית הועמדו בראש המאבק בתקופה הראשונה, יהודים אחדים. הבולטים ביניהם: רוברט דומאני, הניך השומר־הצעיר בסאראייבו, מפקד הגדוד הקורדוני הראשון אשר, בראשית 1942, הוצא להורג על־ידי הצ'רניקים יחד עם אדולף שטיינברג, גם הוא יהודי מלוחמי ספרד. דומאני זכה לעיטור הגבוה ביותר ביוגוסלביה: „גיבור לאומי של יוגוסלביה“ (Narodni Heroj Jugoslavije). ויליאם דרקסלר, גם הוא הניך השומר־הצעיר, שהיה קומיסאר־פוליטי של הקורפוס הפחילטארי הראשון ומראשי השירות הרפואי. שמואל לרר (שנקרא אצל הפארטיזאנים וית טודורוביץ'), איש פרעליציון ססאראייבו, מהמצביאים הבכירים של צבא הפארטיזאנים ומפקד חילות היבשה היוגוסלאביים לאחר הנצחון.³

על ראשוני הלוחמים השתייכו ארבעת האחים אנגל מזאגרב, שבביתם נרקמה תחנת־השידור הפארטיזאנית הראשונה וכולם נפלו בקרב. חלק נכבד היה ליהודים בהקמת התשתית הלוגיסטית של חילות הפארטיזאנים. מירקו מאוטגר פיקד על חיל האספקה, ויליאם שימונוב היה אחראי על צילום ומיפוי, א. אלטרין עם א. דנון וז. רומאנו הקימו את בית־הדפוס הראשון ועוד.⁴ עיקר תרומתם של היהודים היתה בהקמת שירותי הרפואה של הפארטיזאנים. כמחצית הרופאים הפארטיזאנים היו יהודים, בראש שירותי הרפואה עמד ד"ר הרברט קראוס והוא שאיגן במסירות ובגבורה על־אית את פגיונים של 4000 פצועים באחד הקרבות המכריעים. הקשים והעקובים מדם במלחמת־השיחרור היוגוסלבית: הקרב על גתר הקרבתה (Neretva). לידו סייעו ד"ר מ. פלדמן (סופר ידוע) וד"ר מ. שלזינגר, שהיה האפידמולוג הראשי של הפארטיזאנים ועמד בראש המאבק נגד הטיפוס שהשתולל בלי הרף בשורות הלוחמים. בין הנשים הרופאות צריך למנות את ד"ר פרידה גוטמן (שנפלה בקרב בשעת הפשיטה הגרמנית על מטחו של טיטו, במאי 1944) ואת ד"ר רוזה פאפו, אשר היתה האשת הראשונה בצבא היוגוסלבי שהגיעה לדרגת גנרל. שלושה רופאים נוספים, ד"ר ש. לוי, ד"ר איזידור פרת־טאטיץ' וד"ר קרטיץ קולב, הגיעו לדרגת גנרל.⁵

בסך־הכל שירתו בשירותי הרפואה של הפארטיזאנים כ־300 רופאים יהודים,

לוחמים יהודים ביזגוסלביה

כ־70 רוקחים, כ־20 וטרינארים, כ־30 רופאי־שיניים, קרוב ל־400 אחיות ואחים וכן כמה מאות סטודנטים בשטחי הרפואה השונים.¹²

תקופת המאבק השנית נפתחה, כאמור, עם כניעתה של איטליה. או אז נפתח פרק חדש ומצילה בלחימת הפארטיזאנים. המפנה לטובת בעלות־הברית בוירות מלחמה שונות תיזות רקע נוח לגידול תנועת ההתנגדות. הנשק הרב, כולל נשק כבד, שנפל בידי הפארטיזאנים, הסידע שהגיע אליהם מהמערב, והצטרפות אנשים רבים לשורותיהם, הביאו לשיחרור והתבססות בשטחי מדינת נרחבים. הפארטיזאנים לא רק שעמדו בקרב עם הדיכויים הגרמניים המעילות, אלא אף יצאו למיתקפות נגד מוצלחות.

הבטליון היהודי של ראב

מרבית הפליטים היהודים באזור־הכיבוש האיטלקי היו מרוכזים במחנה ראב. לאחר שיתרו המחנה עליידי יושביו ב־7 בספטמבר, הקמו בשני המחנות, הסלובני והיהודי, יחידות אשר ביקשו להסתפח לפארטיזאנים. האנשים חומשו בנשק של איטלקי וחיששו קשר אל מפקדות הפארטיזאנים באזור. ביחידה היהודית היו יותר מ־240 איש, בהם כ־40 נשים.¹³ לטענת החוקר ד"ר רומאנו,¹⁴ השתייכו רובם לברית הנוער הקומוניסטי (SKOJ), אולם הוא מוסיף כי בבואם אל הפארטיזאנים לא הוכרה חברותם מפני שלא היו בידיהם בריטי־חבר.¹⁵ ככל הידוע השתייכו רוב בני הנוער בראב לתנועות־הנוער הציוניות (בעיקר להשומר־הצעיר). אמנם מתקבל על הדעת כי תוך כדי ישיבה בראב התקרבו רבים אל הקומוניסטים, אולם ספק אם אמנם השתייכו בפועל לתנועת־הנוער הקומוניסטית.¹⁶

ב־10 בספטמבר 1943 יצאה משלחת בת שלושה חברים נציגי היחידות הלוחמות של ראב, שאחד מהם, ויקטור חיון, היה נציג היחידה היהודית, למטה הכללי של הפארטיזאנים של קרואטיה באוטוצ'אץ (Otočac). המשלחת נועדה עם מזכיר המפלגה הקומוניסטית בקרואטיה ולאדימיר באקרץ' ועם ראש המטה גושניאק. בפגישה, שבה תוחלט להעביר לאלתר את היחידות הסלובניות לסלובניה, לא סוכם מה יהיה עתידו של הבטליון היהודי. לעת עתה תוחלט כי הוא יעבור מראב לחוף ויעמוד תחת פיקוד המטה הכללי. כמו־כן הוסכם כי 50 הבנות של הבטליון יעברו במרוכז, בתור מחלקת רפואה, ליחידה הסלובנית; וכי הרופאים והרוקחים יופרדו מהבטליון ויעמדו לרשות המטה.¹⁷ כעבור ימים מספר הועבר הבטליון לחוף וצורף למפקדת הקורפוס הדאלמאטי. לדברי מפקד הבטליון, דוד קביליו, סוכם בפגישה אנשי הבטליון לבקש מהמטה לפרק את היחידה ולספח את הלוחמים בקבוצות קטנות ליחידות פארטיזאניות אחרות. נימוקי הלוחמים, לדבריו, היו:

* ד"ר יאשה רומאנו גמנה על עצורי מחנה ראב. לאחר שיתרו האי הצטרף לפארטיזאנים ושירת כקצין וטרינאר בשורותיהם. עם תום המלחמה המשיך לשרת בצבא והגיע לדרגה גבוהה. מאמריו על עובדי הרפואה היהודים בשורות הפארטיזאנים ועל מחנה ראב טהורים וסובר חשוב לחקר התקופה. ד"ר רומאנו הינו חבר המפלגה הקומוניסטית, דבר המשפיע על אופי מחקריו.

(1) ללוחמינו (היהודים) אין נסיון בלוחמה פארטיזאנית, ואפשר לשער כי ייגרמו לנו אבידות כבדות גבוהות בהרבה מאבידותיהן של יחידות פארטיזאניות רבילות.

(2) כאשר ייחדע לשירותי הריגול של האויב על קיום היחידה וחוסר נסיונה הקרבי, ינסו הגרמנים, תוך ריכוז כוחות גדולים, להשמיד אותה כליל.²⁷

ואמנם, אם לקבל את דברי קאכיליו, קיבל המטה הכללי את ההמלצה וב־23 בספטמבר יצאה הוראה על פירוק הבטליון היהודי ופיזור לוחמיו בין יחידות הדיביות ת־7.²⁸

לפי גירסה זו יוצא בעצם כי למטה הכללי לא היתה דעה בעניין והוא קיבל את המלצת אנשי הבטליון היהודי.

על הפירוק וסיבותיו קיימת גרסה נוספת הבאה לביטוי בעדותו של אחד הלוחמים, ד"ר ליאון פסח (כיום בישראל):

הגדוד היהודי... היה הנסיון היחיד במלחמת־השיחזור היוגוסלבית לארגן ולהקים יחידה יהודית לאומית נפרדת (הגדוד יצא עם שני דגלים, דגל הפארטיזאנים ודגל תכלת־לבן).²⁹ לפי תזכורות המטה הכללי (ההדגשה שלי — מ.ש.), צורף הגדוד לדיביות ת־7... פיזור לוחמיו היה מושגה חמור ואולי אף נעשה בסוגה תחילה... יהודים פוזרו בתוך דיביות שרוב לוחמיה היו... חיילי הדומבראן (Domobran)... של קרואטיה לשעבר, שברחו מפאבליץ והצטרפו לפארטיזאנים, וביניהם לא מעט אנטישמים... „אינטליגנט“, „אזרח“, „יהודי“, היו מילות־גנאי שגורות בדיביות.³⁰

החוקר י. לוזיגנר הגיע בעקבות ראיון עם דוד קאכיליו למסקנה הבאה:

עם הקמת הגדוד היהודי התחילו בפקיד הפארטיזאני העליון דיונים על יעודו. בצמרת הצבא היו שחייבו את קיומו של הגדוד (ביניהם מילובאן ג'ילאס); אחרים התנגדו לכך, בין מטעמים מיבצעיים ובין מנימוקים אידיאולוגיים. אך לאחר שנתקבל מידע מודיעיני על כוונת הגרמנים לרכז את המיתקפה על הגדוד כדי לנצל את שבייתו למטרות פוליטיות — היתה ידם של מתנגדי קיום הגדוד על העליונה וגם קציניו השתכנעו בהכרח לפזרו.³¹

שונה במקצת וראויה לציטוט היא גירסתו של ג'ילאס המופיעה בספר זכרונותיו „עת מלחמה“:

המחלוקת היחידה שהתעוררה (בקרב התנהגות הפארטיזאנית) היתה בקשר לנוער היהודי אשר כבר אירגן עצמו בבטליון, אף כי למעשה בלי שום נשק. האוכלוסיה כולה, ולא רק הקומוניסטים, ידעה על השמדת היהודים... למרות שגינינו התנגדות זו והבענו את הודעותינו על כך, תגובות אלו היו שונות מתגובתנו על טבח בני עמנו. השמדת היהודים

לוחמים יהודים ביוגוסלביה

אמנם השפה את אופיו הנורא של הפאשיזם אולם יותר משהו עורר אותנו לבקשת נקם או למאבק זה השטיע עלינו מבחינה אינטלקטואלית. צריך להדגיש כי עמדתם הסרת-האונים והפאטאליסטית של היהודים תרמה לכך כשם שתרגם הניכור ביניהם לבין העמים בתוכם היו.

התנגדתי לקיומו של הבטליון היהודי. (סברתי) כי לא רק שהאוסטאשים והגרמנים יצטאו לדמה של יחידה יהודית נפרדת אלא שיחידה כזו תיקח על עצמה משימות קיצוניות על-מנת ליטול נקם, ובכאוב לי ונראה לי בלתי-הגיוני כי יהודים אשר נותרו בחיים ייחשפו לסכנות חמורות יותר מאשר יחידותינו האחרות. אף כי גרסתי שהיהודים הם עם, התייחסתי אליהם כלחלק מעמנו – העמים בקרבם היו. ומשום כך עמדתי על דעתי כי היהודים לא יאורגנו בדומה לצ'כים ולהונגרים (ששירתו בפארטיזאנים) ביחידה מיוחדת. האנשים הצעירים קיבלו בקרש את דעתי. הוועדה (הצבאית הפארטיזאנית) התנגדה, היא נעתרה ללחצם של הצעירים (היהודים) ולתביעה של היהודים למלא את חובתם ככל השאר. לבסוף קיבלה הוועדה מתוך הקלה וללא מחאה, את עמדתנו.²²

דבריו של בילאט מחזקים את הגרסה הטוענת כי פירוק היחידה בא בניגוד לדעת הלוחמים ובכפף מלמעלה. ההנמקה של גילאס זהה בכמה פרטים למת שצוין כבר (ענין הגרמנים), אולם מן הראוי לשים לב לפיסקה המדברת על הכרת הכותב בקיומו של עם יהודי מחד וכדברקותו הנמשכת בהכרח שבשילוב היהודים בקרב שאר עמי יוגוסלביה. דומה כי מכך אפשר להבין כי אחד הנימוקים היה התנגדות עקרונית לקיומה של יחידה יהודית. לאומית עצמאית העלולה להתפרט כהוראה קומוניסטית מסורשת בלאומיות יהודית ואולי אף תמיכה בציונות.

אין ספק כי בקרב צמרת הפיקוד הפארטיזאני, אשר רובה היתה קומוניסטית, ולחמה בעבר נגד גילויי לאומיות יהודית (על-פי הקו הסטאליניסטי הידוע), קינן חשש מפני ביטוי לאומי יעדני כלשהו. קיומה של יחידה יהודית עצמאית היה עלול, לפי תפיסתם, לחזק נטיה כזו. כאשר הצטרפו לכך נימוקים צבאיים לא התקשו להתליט על הפירוק.

ב-13 באוקטובר 1943 פורקה היחידה. 197 לוחמים פוזרו בקרב הדיביויה ה-7, מהם נפלו עד סוף המלחמה 36 איש, קרוב ל-20 אחוז, שהוא בערך אחוז האבדות בקרב לוחמי הדיביויה הלא-יהודים. ד"ר רומאנו, במאמרו המפורט, מודה אמנם כי קליטתם ביחידות החדשות היתה מלווה קשיים, אך הוא מסביר זאת בהבדלי מנטאליות, חוסר נסיונם הקרבי של היהודים ונימוקים אובייקטיביים אחרים. הוא אינו מזכיר גילויים אנטישמיים כלשהם.²³

קשיי היהודים בין הפארטיזאנים

אין ספק כי מצבם של הלוחמים היהודים בקרב הפארטיזאנים לא היה קל ופשוט. בעדויות רבות מסופר על פגיעות בעלות אופי אנטישמי מובהק. אולם, חזאת חשוב להדגיש, מנהיגי הפארטיזאנים לחמו בהתלטות חד-משמעית נגד

תאנטישיות. אלא שלא פעם היה קשה, ואולי אף בלתי־אפשרי, באווירת החשדנות והמתח ששררה, להבחין בזאת. היהודים, בתוקף השכלתם וכישוריהם המקצועיים, תפסו לעתים קרובות עמדות בשירותים עורפיים־למחצה, כמו: אפסנאות, רפואה, מינהלת, הסברה, ועוד. תלוחמים, שברובם היו איכרים פשוטים שטופי דעות קדוסות, פיתחו התנגדות, כדרך לוחמים בכל מקום, למה שמכונה בו־ארגון הצבאי „ג'לצניקים". על רקע הדימוי התאנטישמי שרווח בקרבם הם זיהו לא פעם יהודים עם משתמטים מקרב, פחדנים, וכי"ב.

זאת ועוד. בשל חשש כמעט פאראנואידי (שאפשר להסבירו במנטאליות של קבוצה נרדפת, אשר נוצרה בקרב הפעילים הקומוניסטים בין שתי מלחמות־העולם) אצל צמרת הפיקוד הפארטיזאני מכל מגע עם גורמים זרים, נפגעו לא פעם יהודים שהיו באורה טובו בעלי קשרים עם קרובים ומכרים באיטליה ועם מוסדות ואישים יהודים בחו"ל. דבר זה לא כוון נגד היהודים בשל היותם יהודים, אולם הם שהיו הפגיעים ביותר. עלינו לזכור כי מדובר בצבא יחפנים, נרדף על צווארו, בעל אָתוס אנטי־אינטלקטואלי, בו הוקמה מערכת בתי־דין „מהפכניים" אשר ביצעו גור־דין בלא חקירה ודרישה מרובים. נסיבות הזמן העלו על־פני תשטח יסודות פאנאטיים שפעלו בשורות משטרת הבטחון הפארטיזאנית (OVRA), ולא פעם נפלו באשמתם קורבנות חפים מפשע ובהם גם יהודים.²² אחד היהודים מספר:

...נדרשתי לשנות את שמי, כי העסקנים הקומוניסטים סברו שמן הראוי להסתיר את יהדותנו... בתפקידי כממונה על שירותי הרוקחות נתקלתי בחשדנות הבולשת הפארטיזאנית. במו"עני חזיתי בתוצאתו להורג של מאנס, פארטיזאן יהודי שנאשם בקשר עם המשלחת הבריטית. ד"ר אלטרץ, מרופאי הועד המחוזי, הונח בידי הבולשת על לא עוול בכפו.²³

במכתבי הצנחנים הארצישראלים שפעלו בקרב הפארטיזאנים נשמעת גימה דומה. שלום פינצי, איש קיבוץ גת, כותב באוגוסט 1944 כי —

...השלטונות המקומיים אינם רואים בעין יפה את הקשרים (עם היהודים) מפני שהם (הכוונה לפליטים באזורי הפארטיזאנים — מ.ש.) אלטנט או אחד האלמנטים השליליים כלפי השלטון החדש.²⁴

במכתב אחר כותב פינצי:

בכל הפגישות עם האנשים (היהודים) ישנן שתי תרגומות מעורבות — פחד וסקרנות.²⁵

פארטיזאנית יהודית, מלה קלינגר־לאופר, נחשדה ונחקרה בגלל פגישה עם שלום פינצי, אותו הכירה לפני המלחמה. תוך כדי חקירה אמר לה ראש מטה הדיכוי:

אתם היהודים יושבים בחיבוק ידיים, חיים כמו אלוהים, מקבלים דולארים מאמריקה, צריך להרוג את כולכם כי בוגדים אתם.²⁶

עלינו לשוב ולהדגיש כי גילויים אלה לא באו בשום פנים ואופן מלמעלה אלא היו תוצאה של נסיבות הזמן והמקום.

לסיכום חלקם של יהודים במלחמת הפארטיזאנים נביא כמה מספרים. בכרסמת הלוחמים במוזיאון היהודי בבלגראד רשומים יותר מ-4000 שמות לוחמים יהודים ובהם 11 איש שזכו לעיטור הגבוה ביותר „גיבור לאומי של יוגוסלביה“ ו-150 איש בעלי העיטור „לוחמים ראשונים“. למספר זה יש להוסיף כ-400 קצינים יהודים אשר גיבשו במלחמת אפריל 1941 וישבו במשך כל המלחמה במחנות שבויי-מלחמה בגרמניה,²² וכן את פעילי תחתית העירונות, ואת אלה שהיו חברים בקבוצות ההתנגדות שקמו במחנות-הריכוז השונים. מעריכים כי מספרם של הלוחמים הגיע לכ-6000 איש.²³ אין שום ספק כי זהו מספר מרשים מאוד ועולה בהרבה על אחוז הלוחמים בקרב שאר האוכלוסיה.

הצנחנים הארצישראליים ביוגוסלביה

פרשת הצנחנים, שליחי היישוב בארץ-ישראל, אינה נוגעת ישירות לענייננו. נסתפק בקביעה כי מטרות היישוב עמדו לא פעם בסתירה עם מטרות הבריטים אשר בשורותיהם שירתו הצנחנים. שעה שהסוכנות וההגנה ראו בעזרת ואירגון שארית-הפליטה את המשימה הראשית, ביקשו הבריטים לנצל את הצנחנים למטרות צבאיות כלליות כמו פעולות בין ואיסוף ידיעות מאחורי קווי האויב, סיוע לבריחת שבויי מלחמה, תבלת וכד.²⁴ שאול אביגור, ממארגני הפעולה, ניסח זאת כך:

הם (הבריטים) לא הבינו וגם לא העריכו כראוי את המניעים הפנימיים של אנשינו המתנדבים... לרוב פגשנו בחוסר אמון ובחשדנות. לא פעם נאמר שהתנועה הציונית מתכוונת במפעל זה יותר לענייניה מאשר לעניין הכללי. כאילו חיתה סתירה בין שני התפקידים במלחמה זו.²⁵

בשל חילוקי-דעות ושיקולים נוספים יצאו ראשוני הצנחנים לדרך רק באמצע 1943. מתוך 32 צנחני היישוב אשר נשלחו לאירופה הכבושה שזו ביוגוסלביה במשך פרק-זמן שנים 13 איש.

ראשון הצנחנים ביוגוסלביה היה פרץ רוזנברג, אשר שימש אלחוטן ראשי במשלחת הבריטית הראשונה שהגיעה אל הפארטיזאנים. הוא נחת במונטנגרו במאי 1943, ובמשך חודשים אחדים מילא תפקיד ראשון במעלה בין הפארטיזאנים והשתתף בכמה קרבות גורליים, ביניהם הקרב הנודע על קעבר הסווייסקה (Sutjeska). מפקד המשלחת, קפטן סטיוארט, נהרג באחד הקרבות וכפי שמספר מחליפו, קפטן דיקין (הוא ההיסטוריון הבריטי הנודע), „מותו של סטיוארט הגיע לידיעתנו בזכות אומץ לבו ותושייתו הטכנית המזהירה של סמל רוז (פרץ רוזנברג — מ.ש.)“; ובהמשך אומר דיקין כי המשלחת הבריטית הייתה נכשלת ואולי נעלמת אילמלא כישוריהם הטכניים של שני האלחוטנים ולטר ורזטון (Wrowghton) ופרץ רוזנברג.²⁶

לצד פעילותו הקרבית ניסה רוזנברג לבוא במגע עם יהודים, אולם לדבריו:

היה קשה לאסוף אינפורמציה מדויקת בדבר היהודים, כי היינו לרוב בין הרים, מרוחקים ממקומות ריכוז של מחנות-ההשמדה...²⁷

ביאנואר 1944 נשלח למפקדת הפארטיזאנים באי ויס, רחבעם זבלודובסקי (היום — רחבעם עמיר), שם שימש כאלחוטאי עד לחדש אפריל. זבלודובסקי פגש באי קבוצה בת מאתיים פליטים מראב. לדבריו מיפגש זה:

נתן טעם לכל חודשי הציפה הרבים טרם צאתי לשליחות. אכולי יאוש ושבורי גוף ונפש חידשו (הפליטים) את תקוות החיים תוך מגע עם החיילים הארצישראלים.⁹¹

במאי 1944 הוצב זבלודובסקי לפארטיזאנים בסלובניה, שם אירגן את מערכת הקשר וניהל קורסים של אלחוטנים.

קבוצה אחרת בת 4 צנחנים הגיעה ליוגוסלביה במאוס 1944. שלושה מהם, חנה סנש, יונה רוזנפלד ואבא ברדיצ'ב, היו אמורים לעבור להונגריה ורומניה והרביעי, ראובן דפני, צריך היה להקים נקודת-מעבר בת יעברו צנחנים נוספים בדרכם לארצות היעד שלהם. על קבוצה זו (אליה הצטרפו באפריל יואל פלגי ופרץ גולדשטיין) הוטל לאסוף מידע על האויב, לבוא במגע עם שבויי מלחמה במחנות ולסייע לשבויים בבריחתם.⁹² לדברי דפני נצטוו הצנחנים עקדי הפארטיזאנים להעלים את יהדותם משום ש:

אם ייוודע (לגרמנים) שתמשלחת הבריטית... מורכבת מארבעה יהודים עלול הדבר לשמש עידה נוספת לתעמולה הגרמנית, לאמור: היהודים הם השולטים בבריטניה הגדולה, הם הרוצים במלחמה והם מבקשים לשלוט בעולם כולו. וכך גאלצנו להפיץ כאזרחי בריטניה ולחוק שלא מרצוננו את טענת האנטישמיות בין הפארטיזאנים שטענו כי היהודים אינם לוקחים חלק במלחמה עם היטלר.⁹³

תברי קבוצה זו, גם בשל הסיבות אותן מנה דפני, לא הצליחו להתקשר עם יהודים ומילאו (עד מעבר הגבול להונגריה ורומניה) תפקידים בעלי אופי כללי. במאי 1944 הגיעו אל הפארטיזאנים שלושה צנחנים אלחוטנים נוספים: אלי זוהר ושלום פינצי מקיבוץ גת, וניסים טאטטה מקיבוץ שער-העמקים, שלושתם בוגרי השומר-הצעיר ביוגוסלביה. התמצאותם בתנאי המקום וידיעת תשפת סיועה להם במיפגשם עם יהודים. החשדות של הפארטיזאנים כלפי כל מי שנפגש באורח בלתי-רשמי עם חיילים בריטיים, הקשו עליהם את המלאכה. שלושתם שיגרו מדי פעם דינים-וחשבונות ארצה על מצב הפליטים היהודים בשטח הפארטיזאנים שאת רוחם ניסו לעודד.⁹⁴

באוגוסט 1944 צנחה ביוגוסלביה שרה בראורמן שהיתה אמורה להגיע לרומניה, אולם לאחר שהתברר כי לא תוכל להגיע ליעדה, שבה כעבור חודש לאיטליה. אחרון הצנחנים שהגיע ליוגוסלביה היה דן לנר, איש המחלקה הגרמנית של הפלמ"ח שהיה צריך לבוא במגע עם המתתרת האנטי-נאצית באוסטריה. לנר לא הצליח במשימתו, אולם נלחם בשורות הפארטיזאנים הסלובניים במשך כמה חודשים. ב"ספר ההגנה" מסכמים את פעולת צנחני היישוב ביוגוסלביה כך:

כללו של דבר: ביוגוסלביה מילאו הצנחנים הארץ-ישראלים תפקידים

לוחמים יהודים ביוגוסלביה

חשובים בקיום הקשר בין חוליות הפארטיזאנים לבין בעלות-הברית; אולם לא עלה בידם למלא שליחות יהודית מיוחדת, משום שכמעט לא שרדו יהודים בשטחים בהם פעלו.¹⁰

קביעה זו אינה לגמרי מדויקת. מתוך מכתבי הצנחנים ארצה מסתבר כי פגשו יהודים לא מעטים, אולם הקשיים שהעמידו על דרכם הפארטיזאנים וחששם של הצנחנים כי הם עלולים לסכן את חיי היהודים הבאים איתם במגע שמו, למעשה, לאל כל נסיון רציני להושתת עורה.

הערות

1. J. Tomasevic, *Chetniks* (Stanford 1975); M. Milazzo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance* (Baltimore 1975); Roberts, Tito, Mihailovich and the Allies (New Brunswick 1973).
2. כנס מעצין על השינוי במדיניות הבריטית כלפי טיטו: Auty, Clogg (ed.), *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece* (London 1975).
3. י. לוינגר, "יהודים בפרטיזאנים", בילקוט תשי"ח-תשל"ח, דברי עיון ומחקר בספר זכרונות (תל-אביב תשל"ט), עמ' 131.
4. לוינגר, שם, ע"פ 133-135.
5. חלוקה זו נלקחה ממאמרו של י. עמרי, "שכם אחרי", בספר הפרטיזאנים היהודים (מרחביה 1958), ע"פ 378-379.
6. A. Epstein, "Postupak za zarobljenicima u Njemačkoj", in: *Bilten*, 1-2 (Tel-Aviv 1975), pp. 16-19; J. Presburger, "Oficiri Jevreji u zarobljeničkim logorima u Njemačkoj", in: *Zbornik*, 2 (Beograd 1975), pp. 226-275.
7. לוינגר, שם, עמ' 136, מאס, שנמנה על טארגני המרד הראשון בדאלמטיה, נחפס והוצא להורג עלי ידי האיטלקים בסתיו 1941. לאחר מותו הוענק לו התואר גיבור לאומי של יוגוסלביה.
8. שם, עמ' 137, משה טראדה היה בין המתנגדים החריפים ביותר של הציונות אחרי המלחמה היה בין אלה שהמכו בעליית יהודי יוגוסלביה לארץ-ישראל.
9. שם, ע"פ 139-138; Perić Marlio (Duckler), "Jevreji iz Jugoslavije", in: *Zbornik*, 3, op. cit., pp. 1-43.
10. לוינגר, עמ' 139.
11. שם, עמ' 139-140, על שלוינגר וקראוס ראו: Deakin, *The Embattled Mountain* (Oxford 1971), pp. 46-47.
12. על השתתפותם של יהודים בשירותי הרפואה של הפארטיזאנים מונגראפיה מפורטת: J. Romano, "Zdravstveni radnici Jevreji u N.O. ratu", in: *Zbornik*, 2, op. cit., pp. 73-175.
13. רשימה שמית של עובדי הרפואה: שם, ע"פ 176-221.
14. שם, עמ' 31, Romano, "Jevreji u logoru na Rabu", op. cit., p. 31.
15. שמית של 244 לוחמים (ע"פ 55-57).
16. שם, עמ' 32.

15. בחיבורו המצויין בתעלם רומאנו לחלוטין מחלקם של אנשי תנועות הנוער הציוניות וגורמים יהודיים שאינם קומוניסטים בהקמת תנועת ההתנגדות בראב וייסודו של הבאטאליון היהודי.
16. שם, עמ' 34. גירסה אחרת, וככל הנראה בלתי נכונה, היא זו של חבר המסלחת ויקטור חיון, הטוען כי כבר בפגישה זו הוחלט על פירוק היחידה; Jevrejski Almanah (Beograd 1964).
17. שם, עמ' 35, הערה 76.
18. שם, שם.
19. שם, עמ' 32. בעילום של הבאטאליון היהודי בצעידתו מונח רק הרגל הפארטיזאני.
20. י. עמרי, שם, עמ' 403.
21. לוינגר, שם, ע"פ 155-156.
22. M. Djilas, *Wartime* (London 1978), pp. 333.
23. רומאנו, שם.
24. את התיאור הטוב ביותר של האווירה ששררה בשורות הפארטיזאנים מצאחי ברוטאן פרי עטו של סופר אנגלי שכלל לא השתתף במלחמה, ראה: R. Kinean, *A Season in Purgatory* (London 1976).
25. לוינגר, שם, עמ' 145.
26. מורשת D.1.4705/32.
27. מורשת D.1.4705/18.
28. עמרי, שם, עמ' 411.
29. חייהם של הקצינים היהודים השבוים היו בסכנה. הגרמנים ביקשו לא פעם להרגם; אולם בשל סיבות הקשורות במדיניות כלפי שבויי מעצמות המערב נמנע הדבר, כך שרובם ככולם ניצלו.
30. לוינגר, שם, עמ' 135.
31. מלוצקי (עורך), *ספר ההגנה*, כרך ג', חלק ראשון (תל-אביב תשל"ב), ע"פ 629-632; זרובבל (עורך), *סגן בפתר* (ירושלים תשי"ח), ע"פ 191-197.
32. מלוצקי, שם, עמ' 629.
33. דיקין, שם, ע"פ XIX, 91; *זכרונות רזנברג* בסגן בפתר, ע"פ 223-227.
34. סגן בפתר, עמ' 227.
35. שם, עמ' 232.
36. *ספר ההגנה*, שם, עמ' 635.
37. שם, שם.
38. מכתבי פינצי וזוהר בארכיון מורשת D.1.4705.
39. *ספר ההגנה*, שם, ע"פ 636-637.

Research

Menachem Shelsch, a member of kibbutz Mishmar Ha'emek, a teacher and educator, in his doctoral thesis done at Tel-Aviv University researched the holocaust of the Croatian Jews. We present here the chapter which deals with the participation of Yugoslavian Jews in the struggle against the Nazis and their role in the partisan units, which was great, taking into consideration their part in the general population.

Itzhak Arad, Head of the Directorate of Yad Vashem, examined and summarized the activities of the Rosenberg Special Command for the collection of cultural works in the occupied territories of Eastern Europe. The writer concentrates on deeds of confiscation, robbery and the destruction of the cultural and artistic Jewish assets. He also provides statistical data on the subject.

Benjamin Eckstein, of the Hebrew University in Jerusalem, examines the documents of the Mauthausen death camp which deal with activities of the camp hospital and with the classification of the patients according to their diseases. The documents indicate that most of the diseases were a result of hunger.

Within the framework of the Institute for Contemporary Jewry of the Hebrew University in Jerusalem, **Jonathan Kaplan** wrote a research treatise on the activities of the Bergson Group, a branch of the "Irgun", in U.S.A., during World War II, and its public initiatives concerning the events in the Concentration Camps. A special emphasis was laid on the relations of the members of the delegation with the Jewish and non-Jewish leaders of U.S.A.

Documentation

Yerachmiel Cohen, of the Hebrew University in Jerusalem, discusses a document (of 1942) which relates to the beginning of the activities of the General Organization of the Jews in (occupied) France (UGIF). This document throws light on the relationship between the Jewish leadership and with the heads of Vichy's rule.

Akiba Skidel, a member of kibbutz Kfar Blum, served in the United States Army during World War II. We publish here an additional part of the letters he sent to his family in those days (see: **Yalut Moreshet** 27). In the letters he describes his meetings with the survivors immediately after their release and his contacts with a Gar'in of young pioneers who founded the "Buchenwald Kibbutz", on the farm of one of the Nazi leaders.

Books

Yehoshua Bichler, a member of kibbutz Lehavot Haviva and one of the survivors of Auschwitz death camp, submits his criticism on Hans Langbein's